

Könyvszemle

Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok

I. Trencsényi Balázs a magyar eszmetörténeti hagyomány művelői közül az, aki széles és megalapozott európai összehasonlító keretben rekonstruálja, elemzi és értelmezi a kora újkori, két világháború közötti és a rendszer-váltás utáni – a *modernitásokra*, a *hagyományokra* és a *kollektív identitásokra* vonatkozó – politikai és historiográfiai diskurzusokat. A könyv a szerző első önálló könyve. Bevezető tanulmányában sorra vette a Cambridge-i, Quentin Skinner nevéhez köthető eszmetörténeti iskola, a bielefeldi, Reinhadt Koselleck körül megszerveződött fogalomtörténeti megközelítés és az *Annales* mentalitástörténetének szemléleti és módszertani újításait és előfeltevéseit (13–58.). Arra kereste a választ, hogy melyiktől mit vehetnek át azok, akik Közép- és Kelet-Európa eszmetörténetét művelik. A Cambridge-iek távol álltak attól, hogy elszakadjanak az egyéni cselekvéstől, és közösségi metafizikát alkossanak. Ők ugyanis az egyes (túlnyomórészt kora újkori angol, skót és olasz, időnként 19–20. századi brit és nyugat-európai) filozófus szerzők retorikai és gondolati teljesítményeit nem önmagukban, még kevésbé valami örök filozófiai kompendium keretében, hanem kortársakkal folytatott vita részeként értelmezték újra. Viszonyítási keretük az egyéni, nem pedig a közösségi cselekvés volt, és inkább leíró, mint normatív módon közelítettek tárgyukhoz, az egyes szerzőkhöz

és azok egymással folytatott vitáihoz. S bár távol állt tőlük a közösségi tudattartalmak és eljárásmodok önállóságának feltételezése, képesek voltak kollektív értelmezési keretbe foglalni az egyes szerzők állásfoglalásait és érvelését. Ezek a nemzedékeken túl ívelő politikai nyelvek azok, amelyekhez az egyéni teljesítményeket viszonyíthatjuk anélkül, hogy elszakítanánk az egyes szerzők állásfoglalásaitól, és azok fölébe helyeznénk őket.

A bielefeldi fogalomtörténeti iskola a politikai kulcsszavak tartalmait vizsgálta. Sokkal inkább foglalkozott közösségi tudattartalmakkal, mint a Cambridge-iek. A francia mentalitástörténet művelői pedig még a német fogalomtörténészeknél is inkább a kollektív cselekvés és a normatív megközelítés felé mozdultak el.

A három iskola újításai nemcsak különböztek egymástól, hanem más-más konkrét témával foglalkoztak. A britek a kora újkori ír, skót és angol királyság 17. századi vallásháborúi összefüggésében tanulmányozták a konformizmust és a nonkonformizmust, a németek a 19. századi kisállami széttagoltság és az egység folyamatában az abszolutizmust és a szekularizációt, a franciák pedig a nagy forradalom 17–18. századi előzményei kapcsán az abszolutizmust, az alkotmányosságot, az egységet és a szekularizációt.

A három iskola közös témája a *modernitás*, amely másképp és máskor alakult ki ezekben az országokban. Ezért azok, akik a modernitás eltérő értelmezéseit az eltérő *modernitások*

különböző világaiból kívánják megközelíteni, nem hagyatkozhatnak egy kizárólagos módszerre, hanem választott feladatukhoz kell módszert választaniuk a választékból. Olyat, amely bizonyosan nem lesz az egyedül üdvözítő. Talán elsősorban a helyzetek különbözősége miatt nem sikerült azoknak az eszmetörténészeknek a vállalkozása, akik az eszmetörténeti iskolák újításait szintetizálni akarták. Ugyanis az egyéni cselekvésre szűkítő és a kollektív cselekvéseket az egyénitől elemelő és attól önállóan szemlélő értelmezési stratégiák aránya aszerint változik, hogy mire keressük a választ. Az egyik merev alkalmazása megszünteti az összehasonlítás lehetőségét. A másik túlfeszítése viszont teljesen egybemossa a különbségeket. Az egyikkel ugyanis arra kapunk választ, hogy miért választják a megszólalók ugyanazokat a kifejezéseket lényegesen eltérő helyzetekben. A másikkal pedig arra, hogy mi tartja össze az eltérő tapasztalatokra épülő, egymáshoz viszonyuló álláspontokat. A kettő kombinációja viszont attól függ, hogy mi az arány közöttük, milyen történetet kívánunk elmondani, s az elemzés milyen rétegre összpontosítjuk figyelmünket. Ezek szerint különböztethetjük meg az *egyéni intencionalitás* skinneri, a *politikai nyelvek* John Pocock nevéhez köthető, a *rész-fogalomtörténet* kosellecki és a *kollektív nyelvhasználat* normatív francia mentalitástörténeti módszereit. Trencsényi Balázs mind a négy módszert hasznosítja aszerint, hogy milyen feladatra vállalkozik. A leginkább és a leggyakrabban viszont J. G. A. Pocock módszerét követi. (Vö.: Pocock, 1989) Azt, amely segít, hogy különböző álláspontokat anélkül lehessen egymáshoz viszonyítani, hogy valami felettük álló normativitással kellene azonosulnunk. Mindezt a Szerző nemcsak a különböző modernitás-felfogásokra, hanem eltérő

hagyomány-fogalmakra és kollektív identitás-programokra, és azok egymáshoz való viszonyaira alkalmazta. Ő ugyanis egy négykötetes nemzetközi szellemi vállalkozás motorjaként oroszánrészt vállalt abból, hogy ma már tudjuk: a különböző 18–19. századi közép-, kelet- és dél-európai kollektív identitás-programok nem egzotikus kuriózumok, valamilyen eredendő elmaradottság tünetei, külön nemzeti küldetésmitológiák, hanem az elmaradottságból és a peremvidéki nyomorúságból kikészülődést megcélzó – egymáshoz meglepő hasonlóságot mutató – modernizáló nemzetépítési programok sajátosságai. Azok, amelyek a 20. században, a két világháború között antimodernista irányt vettek, de korábban éppen a modernitásba emelkedni törekedtek. (Trencsényi – Kopeček, 2006, 2007)¹ Ennek megközelítése viszont feltételezi, hogy ne tekintsünk vallási révülettel a nyugati kánonra. Nem azért, mert az nem alkalmazható. Kellő körültekintéssel, reflexióval és tudatossággal ugyanis jól használható. Hanem azért, mivel maga a nyugati *kánon* szerkezete az elmúlt néhány évtizedben gyökeresen átalakult, megváltozott és reflexiót kíván. Épp ebben segíthetünk azzal, ha a közép- és kelet-európai modernitás-, hagyomány- és kollektív identitás-diskurzusokat kellő empátiával és tudatossággal közelítjük meg. A politikai szövegek kitűzött programjának, retorikai keretének, a szerzők társadalmi szerepének és a politikai vitában betöltött funkciójának vizsgálata önmagában nem elegendő. Mind-

¹ *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945). Texts and Commentaries.* I. *Late Enlightenment-Emergence of the Modern National Ideal.* II. *National Romanticism-The Formation of National Movements.* III. *Modernism-Creating National States.* IV. *Anti-Modernism-Radical Revisions of Collective Identity.* Eddig az első két kötet jelent meg Trencsényi Balázs és Michal Kopeček szerkesztésében.

egyiket vizsgálnunk kell, mégpedig egymásra vonatkoztatva.

II. Trencsényi a módszertani tudatosság eredményeként más-más feladathoz más-más módszert választott: az első rész valamennyi tanulmányában különböző módszereket egymás után és egymásra vonatkoztatva használt. Spinoza retorikáját az *intencionalitás* skinneri megközelítésével, politikai filozófiai kulcsfogalmait pedig a *rész-fogalomtörténet* kosellecki terminológia-elemzésével közelítette meg, majd a kapott eredményt a németalföldi antimonarchikus *politikai nyelvek kereteire* és *kollektív nyelvhasználatára* vonatkoztatva értelmezte úgy, mint a korabeli politikai nyelvek újraírására, megújítására tett kísérletet (61–103.). Elsősorban fogalomtörténeti terminológia-elemzéssel közelítette meg John Temple – moralitás és politikum egységének szétrobbanásába torkolló – 17. századi humanista politikai szókincsváltozását, amihez retorikaelemzést is használt, és a politikai nyelvekre és a kollektív nyelvhasználatra vonatkoztatta eredményeit (104–131.). Zrínyi államérendek-fogalmának értelmezése viszont nemcsak a kulcsfogalmak, a retorika, a politikai nyelvek és a kollektív nyelvhasználat módszereinek kombinálását igényelte, hiszen az állam nem adottság volt, hanem megvalósítandó program. Az olasz városállamok polgári humanista politikai nyelvét, retorikáját, kulcsfogalmait röpirataiban átértelmező Zrínyi *államvezon*-konceptiójának elemzése során Trencsényi Balázs nemcsak az olasz humanista retorika, politikai nyelv és kulcsfogalmak átértelmezéseit vette számba, hanem azt a helyzetet, amelyre szónoki és politikai eszközökkel Zrínyi megoldást keresett, és amellyel módosította az antiabszolutista ellenállás hagyományát (132–169.). Bene Sándor *Theatrum Politicum* című úttörő könyvének rekonstrukciója és elemzése

után pedig Bene retorikai és politikai kulcsfogalmait szembesítette azzal, hogy az olasz városállamok helyzetének túláltalánosítása, Maurizio Viroli merev és beszűkített republikanizmus-értelmezése a kora újkori politikai nyilvánosság-modell megalkotását és magyarországi alkalmazását nehezíti. Az elméleti modell megalkotása a politikai nyelvek módszerét feltételezi, az viszont a diskurzusok elemzését (170–180.).

Amikor a különböző *modernitás*-, *hagyomány*- és *kollektív identitás*-diskurzusok újraértelmezéseinek feladataihoz érkezett el – amelyekre rávetődnek a Közép-, Kelet-, és Dél-Európában annyira meghatározó *mintakövetés* és *autochtónia* sémái –, már nem volt elég megtalálni a retorikai keretet, meghatározni a kulcsfogalmakat a politikai nyelvek és a kollektív nyelvhasználat segítségével. A szerzőnek magukat a kollektív kereteket, a politikai nyelveket kellett újraértelmeznie, nem pedig hősei újraértelmezéseit nyomon követnie. Ehhez viszont ki kellett kerülnie a besorolás és az ítékezés, a megfeleléskényszer és a leckéztetés szemléleti, módszertani csapdáit, és megfelelő összehasonlítási alapot találnia. Ennek vagyunk tanúi a könyv második részében.

III. Trencsényi oroszánkörmeit már a kora újkori tanulmányokban érzékelhettük. Empátiája, problémaérzékenysége, problémamegoldó képessége és összehasonlító szemlélete a második és a harmadik részben, a két világháború közötti diskurzusok és az összehasonlítások elemzése során bontakozik ki. Itt is megtaláljuk az intencionalitás, a kulcsfogalmak, a politikai nyelvek és a kollektív nyelvhasználat elemzésének módszereit, de a szereplők helyzetének, dilemmáinak, más szerzőkhöz való kapcsolatának, írásaik műfajának, dinamikájának, közönségükhöz való viszonyuknak és más országok hasonló dis-

kurzusai szereplőihöz fűződő párhuzamoknak és különbségeknek nagyobb a jelentőségük, mint korábban volt.

A két világháború közötti *alkat-diskurzust* és Bibó István ehhez való viszonyát többen is feldolgoztuk. (Dénes, 1999; Perecz, 2001; Balogh, 2004; Kovács, 2004) Trencsényi máshonnan és másként közelített, de hasonló eredményre jutott. Carl Schmitt *politikai romantika*-értelmezését alkalmazta az *alkat-diskurzusra*, és annak sajátosságai segítségével mutatta azt be 19. századi – a nép, a nemzet és az államiság egységét feltételező – előzményeitől Szabó Dezső etnopolitista radikalizmusán keresztül Szekfű Gyula, Németh László, majd ismét Szekfű Gyula kánonteremtő kísérleteiig. Az *alkat-diskurzus* bemutatása termékeny és szórakoztató olvasmány, Bibó István politikai publicisztikája változásának empatikus és hozzáértő bemutatása pedig izgalmas. Az esszencializmus különböző változatait ismerhetjük meg, és azt a folyamatot, ahogy Bibó szinte visszajára fordította mindent, és kibújt belőle (183–226.). A szerző kiálló tanulmányt írt, amely önmagában is érdekesítő és tanulságos, egyúttal megalapozta vele a harmadik rész Bibó–Hodža összehasonlítását és a kötet nagy összehasonlító tanulmányát, a két világháború közötti *nemzeti karakter-diskurzusok* magyar, román és bolgár sajátosságainak összevetését, hamarosan elkészülő angol nyelvű monográfiájának vázlatát.

A Szerző *Uchronia*-tanulmánya – amelyet a Szerző húszéves korában publikált először – nagyon időszerű. Anélkül, hogy bármilyen személyeskedésbe keveredett volna, elutasította az akkor és most egyaránt szokásos lekezelő Bibó-kritikákat a *naiv, jó szándékú, de politikailag komolyan nem vehető, túlharmonikus* gondolkodóról. Rámutatott Bibó békeaján-

ló gesztusainak jelentőségére, arra, hogy nem esetleges az, hogy elvetette a mindenkori *kulturkampfbok* felvilágosult abszolutista szemléletét, és elhatárolódott a civilizáló leckéztetésektől (227–245.).

Trencsényi nagy empátiával és szigorú szakmai kritikával dolgozta fel Gyurgyák János nagy vihart kiváltott könyvét. Gyurgyák nem antiszemita könyvet írt, hanem komoly, használható, nagy anyagot feldolgozó forrásmunkát, amely azonban több sebből vérzik. Mindenekelőtt azért, mivel történeti elbeszélést, az általa eleve megvalósíthatatlannak ítélt zsidóasszimiláció hanyatlástörténetét olyan metapolitikai mércére csúsztotta rá, amely a mindenkori futballdrukker érzelmi hozzáállásra emlékeztet, aki mindig a magyar csapatnak drukkol, a múltban éppúgy, mint a jelenben és a jövőben. Ez megnehezíti a történeti elbeszélés tárgyilagos befogadását. Az viszont, hogy Gyurgyák önmagában próbálta megírni a témát, azt elválasztotta a magyar nemzetfelfogás és a nemzeti diskurzus történetétől, kizárólag az álláspontok rögzítésére törekedett, és csak a magyar társadalom és kultúra önfejlődésére tekintettel közelített témájához, már szakmai hibák sorozata. Az pedig, hogy olvasóit valamifajta magyar etnicista és zsidó sorsközösségi álláspontok közötti választásra kényszeríti, rontja közvetítő szerepének hatását, hiszen azok ebben a két szerepben nem ismernek magukra (246–265.). Ebből az írásból megtudhatjuk azt is, hogy Trencsényi Balázs mit tekintett 2002-ben az igényes eszmetörténeti munka követelményeinek, ami rárimelt az azzal egy időben írt módszertani bevezetőre, egyúttal továbbfejlesztve azt az összehasonlító szemlélet irányába (254–262.).

Ungváry Krisztián forrásközlése kapcsán szerzőnk arra hívta fel a forrásközlő és az olvasók figyelmét, hogy a magyar társadalom

nagy részére jellemző etnicista politikai nyelvet ne azonosítsuk az antiszemita állásponttal. Nagy empátiával, Bibó István Borbándi Gyulához írt könyvterjedelmű levelének szemléletével egybecsengően – érzékeltette, hogy a népiek milyen dilemmákkal néztek szembe az 1940-es években és 1945 után (266–273.). (Bibó, 1986–1990, III. 295–373.; Kovács, 2004, 434–64.)

A harmadik részben alapvető összehasonlító tanulmányokat olvashatunk Bibó István és Milan Hodža béketerveiről (277–301.) és a magyar, román és bolgár nemzetkarakterológia-vitákról (302–336.). Úttörő írásokat találunk a rendszerváltás utáni román történetírás nyugatos és autochtonista irányzatairól (337–373.), Lucian Boia román történész programalkotó és botrányt keltő – a tradicionális nacionalista beállítottságokkal szemben megfogalmazott – törekvéseiről (374–394.), és egy cseh–magyar összehasonlító vizsgálat lehetőségeiről (395–398.). Mindezek Trencsényi összehasonlító monográfiájának és a megírandó eszmetörténeti szintézisnek fontos előkészületei. Olyanok, amelyek intézményes támogatást és együttműködést feltételeznek.

IRODALOM

- Balog Iván (2004): *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- Bibó István (1986–1990): *Válogatott tanulmányok*. I–IV. Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István. Magvető, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (1999): *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekefői Gyulával*. Osiris, Budapest
- Kovács Gábor (2004): *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai*

Azokat, amelyeket a szerző jórészt a magyar felsőoktatási és kutatási intézményrendszer ellenére szerezhetett meg.

A kötet tanulmányai között vannak kifejtésbeli, nyelvi és műfaji egyenetlenségek, és gyakran akadunk bosszantó nyomdahibákra. Mégis a bevezető és a három rész tanulmányai színvonalas könyvet alkotnak. Egy eszmetörténeti program megvalósításának egymásra vonatkozó elemeit, amelyek együttesen nemcsak azt bizonyítják, hogy nem rossz válaszok és kérdések közül kell választanunk, hanem azt is, hogy magányos és heroikus erőfeszítések helyett önkéntes együttműködésen alapuló csapatmunkával meg lehet alkotni a közép- és kelet-európai összehasonlító eszmetörténet monográfiáinak és szintéziseinek a szellemi és magatartásbeli feltételeit. Azt, hogy milyen igényekkel, ebből a könyvből láthatjuk. (*Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. Eszmetörténeti Könyvtár, 6. Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 436 p.*)

Dénes Iván Zoltán

eszmetörténész, egyetemi tanár
Debreceni Egyetem

gondolkodó. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest

- Perecz László (2001): *Szép rendbe foglalva*. Ister, Bp.
- Pocock, John G. A. (1989): *Politics, Language & Time. Essays on Political Thought and History*. The University of Chicago Press, Chicago–London
- Trencsényi Balázs – Kopeček, Michal (eds.) (2006–2007): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries*. I. *Late Enlightenment–Emergence of the Modern 'National Idea'*. II. *National Romanticism—The Formation of National Movements*. Central European University Press, Budapest–New York